

Poppe, Andrzej

Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi : cz. 3 : Metropolia czernihowska

Przegląd Historyczny 56/4, 557-569

1965

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ANDRZEJ POPPE

o najstarszych dziejach kościoła na Rusi

CZ. III. METROPOLIA CZERNIHOWSKA

Dowodząc w części II „Uwag“ istnienia na Rusi w drugiej połowie XI w. obok metropolii kijowskiej tytularnej metropolii w Perejasławiu, wskazano na możliwość występowania w tymże czasie jeszcze jednej metropolii — w Czernihowie¹. W przeciwieństwie do metropolii perejasławskiej posiadającej bogate, obfitujące w spory piśmiennictwo, metropolia czernihowska nie była dotychczas dostrzegana w literaturze przedmiotu, która zna Czernihów wyłącznie jako zwykłe biskupstwo². Dopiero ostatnio zwrócono uwagę na „Opowieści o męczeństwie i cudach Borysa i Gleba“ sugerujące istnienie metropolii w Czernihowie w r. 1072³. Drugiego dowodu dostarcza, naszym zdaniem, jeden ze spisów diecezji patriarchatu konstantynopolińskiego sporządzony w ostatnich dziesięcioleciach XI w. Przyczynę zapoznania w literaturze przedmiotu obu przekazów źródłowych — ruskiego i bizantyńskiego — widzieć należy w ich trudno czytelnym charakterze, spotęgowanym okolicznością izolacyjizmu badawczego. Zanim więc przyjmie się dane obydwu zabytków za wiarogodne świadectwo źródłowe, należy je uważnie rozpoznać.

W XII-wiecznym kodeksie Biblioteki Narodowej w Paryżu (Codex Coislinianus 211) znajduje się m. in. *Notitia* (Ταξίς) diecezji patriarchatu konstantynopolińskiego, która tym różni się od znanej z kilku rękopisów *Notitiae* z czasów Aleksego Komnena (1081—1118), że wymienia metropolię Μαυροκάστρου ἧτοι νέας Ρωσίας⁴. Ponieważ w spisie tym nie figuruje założona w maju 1083 r. metropolia w Naxii, E. Honigmann uważał, że powstał on wkrótce po założeniu w 1082 r. odnotowanej tu na

¹ A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi*, Cz. II: *Metropolia perejasławska. Traktat o azymach*, PH LV, 1964, z. 4, s. 558.

² Por. E. E. Gołubinskij, *Istoria russkoj cerkwi* t. I, cz. 1, wyd. 2, Moskwa 1901, s. 666—668; M. D. Prisiełkow, *Oczerki po cerkowno-politiceskoj istorii Kijewskoj Rusi X—XII w.*, S. Peterburg 1913, s. 1118. Por. też W. S. Ikonnikow, *Opyt russkoj istoriografii* t. II, ks. 1, Kijów 1908, s. 488—489; N. Baumgarten, *Chronologie ecclesiastique des terres russes du Xe au XIIIe siècle*, „Orientalia Christiana” nr 58, Roma 1930, s. 44, 165.

³ Por. L. Müller, *Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039*, Köln — Braunsfeld 1959, s. 23—24.

⁴ Kodeks Coislinianus 211, k. 261v. *Ordo thronorum* zajmuje tu karty 261—262 i zawiera obok wykazu patriarchatów listę 80 metropolii i 42 arcybiskupstw niezależnych patriarchatu konstantynopolskiego. Opis kodeksu zob. R. Devreese, *Bibliothèque Nationale — dépôt des manuscrits. Catalogue des manuscrits grecs, II. Le fonds Coislin*, Paris 1945, s. 191—194. Za sprawdzenie kodeksu na miejscu, informacje i fotokopię pragnę podziękować prof. Aleksandrowi Gieysztorowi i prof. Bertrandowi Hemmerdingrowi.

przedostatnim miejscu metropolii lacedemońskiej⁵. Brak metropolii Naxii można jednak uznać również za przypadkowe opuszczenie, ponieważ i tę listę jako ostatnią zamyka erygowana w 1084 r. metropolia w Attalei. Lista zatem mogła powstać blisko tej ostatniej daty. Odzwierciedlała ona redakcję wcześniejszą od *Notitia* sporządzonej i promulgowanej za Aleksego Komnena w 1087 r. lub wkrótce potem, jak to wynika z ustaleń H. Gelzera, który ją opublikował⁶. W *Notitiae* tego typu, jak to już niejednokrotnie stwierdzono, przestrzegana była chronologiczna kolejność wpisywania nowoerygowanych metropolii. Należy zatem ustalić czas założenia metropolii w Maurocastron, zanim podejmiemy próbę jej identyfikacji. Zajmuje ona w wykazie 72 miejsce i jest wymieniona w kontekście następujących diecezji: 70. ὁ Βασιλαιοῦ, 71. ὁ Τριστρας, 72. ὁ Μαυροκάστρου ἧτοι νέας Ῥωσίας, 73. ὁ Ναζιανζοῦ.

Czas założenia metropolii Maurocastron określają zatem z jednej strony erekcje metropolii Bazyleionu i Dristry, z drugiej zaś metropolii Nazjanzu. Biskupstwo w Bazyleionie awansowało do rangi metropolii decyzją cesarza Konstantyna X Dukasa (25 grudnia 1059 — 21 maja 1067)⁷. Mniej dokładne są dane o metropolii w Dristrze. W 1020 r., jak świadczy dokument Bazylego II Bułgarobójcy, biskupstwo w Dristrze weszło w skład arcybiskupstwa bułgarskiego Ochrydy, lecz już około połowy XI w. powróciło pod jurysdykcję Konstantynopola. Wówczas też lub wkrótce potem, jak sądzi Honigmann, na początku lat sześćdziesiątych awansowało do rangi metropolii⁸. Nazjanz uzyskał statut metropolii od cesarza Romana Diogenesa (1 stycznia 1068 — 1 sierpnia 1071)⁹. Założenie metropolii Maurocastron należy więc odnieść na lata 1059—1071.

E. Honigmann, który zwrócił uwagę na właściwość *Notitiae* w Codex Coislinianus 211 — wzmiankowanie metropolii Μαυροκάστρου ἧτοι νέας Ῥωσίας, doszedł do wniosku, że w grę wchodzi znany z portolanów wło-

⁵ E. Honigmann, *Studies in Slavic Church History*, „Byzantion” (Amer. Ser. III) t. XVII, 1944—1945, s. 143—159; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565—1453* t. II, München—Berlin 1925, s. 30, Reg. 1086, 1088; V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople* t. I, fasc. III, 1947, s. 36—37, Reg. 928, 929. Według ostatnich badań Lacedemon awansował do rangi metropolii około 1 stycznia 1083 (por. V. Laurent, *La date de l'érection des métropoles de Patros et de Lacedémons*, „Revue des Études Byzantines” XXI, 1963, s. 136—139).

⁶ H. Gelzer, *Zur Zeitbestimmung der Notitiae episcopatum*, „Jahrbücher für protestantische Theologie” t. XII, 1886, s. 540—541; tenże, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverszeichnisse der Orientalischen Kirche II*, „Byzantinische Zeitschrift” t. II, 1893, s. 69. Por. też F. Dölger, op. cit., t. II, Reg. 1140; V. Grumel, op. cit. t. I, fasc. III, Reg. 943. Edycje tekstów *Notitiae* z czasów Aleksego Komnena zob. *Patrologia graeca* t. CVII, kol. 370 n., t. CXI, kol. 819 n.; G. Parthey, *Hieroclis synedemus et notitiae graecae episcopatum*, Berlin 1866, *Notitia II*.

⁷ F. Dölger, op. cit. t. II, Reg. 964. Potwierdzenie tej promocji przez Michała VIII Dukasa por. Reg. 1014. Por. także V. Grumel, op. cit. t. I, fasc. III, Reg. 904.

⁸ Por. D. Cuchlew, *Istoria na bŭlgarskata cerkwa* t. I, Sofia 1910, s. 852—853, 861; M. Gyoni, *L'évêché valaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XIe—XIVe siècles*, „Études Slaves et Roumaines” t. I/3, 1948, s. 158. Por. G. G. Litavrin, *Bołgaria i Wizantija w XI—XII w.*, Moskwa 1960, s. 352—354; E. Honigmann, op. cit., s. 159. Była to właściwie restytucja dawnej metropolii Dorostolonu (por. H. Gelzer, *Ungedruckte u. wenigbekannte Bistümerverszeichnisse... II*, s. 47, 55, 67—68).

⁹ F. Dölger, op. cit. t. II, Reg. 974; V. Grumel, op. cit. t. I, fasc. III, Reg. 899; E. Honigmann, op. cit., s. 162; H. G. Beck, *Kirche u. Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, s. 159.

skich XIV—XV w. pod nazwą Maukastro, Mocastro itp., ośrodek nad Morzem Czarnym u ujścia Dniestru, sąsiadujący z położonym na przeciwległym brzegu Białogrodem — Asprokastron (późniejszy Akkerman, Cetatea Alba, dziś Biełgorod Dniestrowski)¹⁰. Identyfikował też Maurokastron kodeksu Coislinianus z Maurokastron z zapiski gockiego toparchy — ośrodkiem o wyjątkowo spornej lokalizacji. Jak trafnie zauważono, nazw geograficznych ukształtowanych od μαύρον w rejonie Morza Czarnego jest niemało, nie brak też „czarnych grodów“ w toponomastyce słowiańskiej¹¹. Pojawienie się metropolii „nowej Rusi“ u ujścia Dniestru tłumaczy E. Honigmann jako rezultat przejściowego pobytu w naddniestrzańskim Maurokastron wnuka Jarosława Mądrego, Rościśława, który tą drogą udawać się miał z górnego Naddniestrza do Tmutarakani. Są to jednak nieudokumentowane domysły. W pierwszej połowie XII w. rusko-halickie władztwo sięgnęło nad dolny Dniestr i w kierunku Dunaju, jednak w drugiej połowie XI w. panowali tu wszechwładnie koczownicy. Brak więc uzasadnienia dla hipotezy o roli kościelnej Maurokastronu naddniestrzańskiego w czasie nawet tak krótkim, jaki proponuje Honigmann (erekcja i likwidacja w granicach 1060—1064 r.)¹².

Geograficzna lokalizacja Maurokastron świadczy, iż nazwa grecka nie jest oryginalnym brzmieniem, lecz tylko przekładem właściwej nazwy miejscowej. Ośrodek ten musiał posiadać takie walory polityczno-administracyjne, które uzasadniałyby także awans kościelny. Uwzględniając wszystkie te momenty dochodzimy do wniosku, że ośrodkiem takim, kryjącym się pod nazwą Maurocastron=Czarnogród, źródła bizantyńskiego mógł być tylko Czernihów¹³. Wtedy zupełnie oczywiste staje się dodat-

¹⁰ E. Honigmann, op. cit., s. 160; spór w sprawie identyfikacji Maurokastron z Asprokastron zob. J. Bromberg, *Typonymical and historical Miscellanea on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, „Byzantion” t. XII, 1937, s. 164—169; t. XIII, 1938, s. 50—69; N. Bănescu, *Fantaisies et réalités historiques*, tamże, s. 89—90.

¹¹ Por. G. G. Litawrin, *Zapiska grieczeskogo toparcha, dokument o russko-wizantijskich otnoszenijach w konce X w.*, [w:] *Iz istorii sredniowiekowej Ewropy*, Moskwa 1957, s. 118—120 (badacz ten skłonny jest wzmiankowany przez toparchę Maurokastron widzieć nad Dnieprem oraz J. Bromberg, op. cit., s. 50; Maurokastron z Codex Coislinianus autor ten szuka na Krymie (tamże, s. 57—58).

¹² E. Honigmann, op. cit., s. 161—162; Rościśław udał się do Tmutarakani dopiero w 1064 r., por. PSRL t. I, wyd. 1926, 1962, kol. 163—164; t. II, wyd. 1908, 1963, kol. 152—153; PWL t. I, 1950, s. 110—111. Zob. też W. Złotarski, *Istoria na Bolgarskata drżawa prez srednite wekove* t. II, Sofia 1927, s. 115 n.; D. A. Rasowskij, *Pieczienigi, toriki i berendiei na Rusi i w Ugrii*, „Seminarium Condakovianum” t. VI, Praha 1933, s. 8 n.; tenże, *Połowcy*, tamże t. XI, Beograd 1940, s. 95 n.; E. Frances, *Les relations russo-byzantines au XIIe siècle et la domination de Galicie au Bas Danube*, „Byzantinoslavica” t. XX, 1959, s. 50 n.

¹³ Przy niewątpliwym rdzeniu čern etymologia Czernihowa nie jest dostatecznie jasna, być może od nazwy osobowej Černig, por. M. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch* t. III, Heidelberg 1958, s. 326. Konstantyn Porfirogeneta w *De administrando imperio*, cap. 9 zanotował nazwę tego miasta w brzmieniu Τζεργωρα (wyd. G. Moravcsik, Budapest 1949, s. 56). Nie ma też racji Honigmann twierdząc: *Its Greek name Mavrocastron implies a Greek foundation* (op. cit., s. 160). W źródłach greckich spotyka się wypadki tłumaczenia obcojęzycznych nazw miejscowych. Dobitnego przykładu dostarcza *Notitia* drugiej połowy XIII w. wymieniając wśród sufraganów metropolii Rusi τὸ Ἀσπροκαστρον τὸ μέγα πλησιον τοῦ Κοῦζοβ. Chodzi tu o dobrze poświadczone dla XI—XIII w. biskupstwo w staroruskim Biełgorodzie nad rz. Irpień w pobliżu Kijowa, zob. H. Gelzer, *Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” t. XIII, 1892, s. 247. Podobnie Bagdad w *Notitiae* patriarchatu Antiochii występuje jako Eirenopolis, stanowiąc dokładny przekład nazwy arabskiej Medinatu-ssalami (miasto pokoju), por. H. Gelzer, *Ungedruckte u. We-*

kowe określenie $\eta\tau\omicron\iota\ \nu\epsilon\acute{\alpha}\varsigma\ \rho\omega\sigma\iota\alpha\varsigma$. W pojęciu redaktora *Notitiae*, który wyżej, na 60 miejscu wpisał metropolię $\rho\omega\sigma\iota\alpha\varsigma$, założona w Maurocastron-Czarnogrodzie czyli w Czernihowie była metropolią nie po prostu Rusi, lecz Nowej Rusi — $\nu\epsilon\acute{\alpha}\varsigma\ \rho\omega\sigma\iota\alpha\varsigma$.

Relacja „O przeniesieniu świętych męczenników“ — opis uroczystości translacyjnej szczątków Borysa i Gleba do nowej świątyni 20 maja 1072 w Wyszogrodzie, stanowiąca część składową „Opowieści o męczeństwie i cudach Borysa i Gleba“, dostarcza drugiego świadectwa istnienia metropolii w Czernihowie. Sprawę komplikuje jednak fakt, że wersje relacji z tejże uroczystości, zachowane również w składzie Powieści Dorocznej pod r. 1072 oraz w Żywocie Borysa i Gleba pióra Nestora-hagiografa, nie zawierają wzmianki o metropolii czernihowskiej. Z opisem uroczystości w ujęciu Nestora sprawa jest prosta. Przy niewątpliwiej zależności od wspólnego źródła¹⁴ relacja Nestora jest znacznie uboższa w dane faktyczne z właściwą dla jego warsztatu tendencją do odrealniania zdarzeń historycznych, zgodnie z metafrastowskimi założeniami hagiografii bizantyńskiej¹⁵. Bardziej złożona jest sprawa wzajemnego stosunku między relacją „Opowieści“ i latopisu. Są one niemal identyczne w brzmieniu z tą zasadniczą różnicą, że przekaz latopisarSKI, opuszczając szczegóły typowo hagiograficzne, zachowuje w pełni, a nawet uzupełnia realia historyczne uroczystości. Tym bardziej zastanawia opuszczenie w relacji latopisarSKiej interesującej nas informacji. Porównajmy odnośne fragmenty relacji w obydwu redakcjach:

Opowieść o Borysie i Glebie:

О пренесении святоу мученику.
Бысть же в время перенесению
святыима мученикома Романа и
Давида. И съвкупивъшеся вься

Latopis pod r. 1072:

В лето 6580. Пронесошася святая
страстотерпя Бориса и Глеба.
Совокупившеся Ярославич Изяс-
лав, Святослав, Всеволод, митропо-

nigbekanntes Bistümerverzeichnisse I, „Byzantinische Zeitschrift“ t. I, 1892, s. 277—278. Ta sama *Notitia* (tamże, s. 269) wśród 6 biskupstw należących do metropolii Theodosiopolis w Armenii Małej wymienia Maurokastron. Jest to również przekład arabskiej nazwy grodu Kara Hissar (prawdopodobnie wcześniejsza Colonia — por. W. M. Ramsay, *The historical Geography of Asia Minor*, London 1890, s. 267).

¹⁴ Badacze uznający starszeństwo żywotu pióra Nestora (*Cztienie o žiti i pogublenii ... Borisa i Gleba*) w stosunku do „Opowieści o męczeństwie i cudach Borysa i Gleba” (*Skazanie strasti i pochwala ... Borisa i Gleba i Skazanie czudies*) zakładają istnienie wspólnego źródła tzw. „Zapisek wyszogrodzkich”, poprawniej i pełniej wykorzystanych przez autora „Opowieści o cudach” (por. A. A. Szachmatow, *Razyskaniia o drevniejszich russkich letopisanyh swodach*, S. Peterburg 1908, § 25, 42—45; tenże, *Powest' wremiennych let t. I*, Piotrogród 1916, s. LXXII; D. Abramowicz, *Žitja swiatykh muczennikov Borisa i Gleba*, Piotrogród 1916, s. VI—VII; N. N. Woronin, *Anonimnoje skazanie o Borisie i Glebie, jego wremia, stil i awtor „Trudy ODRL” t. XIII*, 1957, s. 47—51). Wychodzę tutaj z powszechnie w literaturze przyjętego założenia, jakkolwiek go nie podzielam, stojąc na stanowisku (które wyłożyłem w ukończonym w 1960 r. studium źródłoznawczym „Legenda o Borysie i Glebie w piśmiennictwie staroruskim XI w.”) bezpośredniej zależności Nestora od tekstu „Opowieści”.

¹⁵ Por. S. A. Bugosławski, *K woprosu o charakterie i obiemie literaturnoj dejatelnosti prepodobnogo Nestora*, „Izwestia Otdelenia Russkogo Jazyka i Slownosti” t. XIX, 1914, ks. 1, s. 131—136; ks. 3, s. 153—191 oraz F. v. Lilienfeld, *Die ältesten russischen Heiligenlegenden. Studien zu den Anfängen der russischen Hagiographie und ihre Verhältnisse zum byzantinischen Beispiel*, Berlin 1957, s. 241, 264—265.

братия: Изяслав, Святослав, Всеволод, митрополит Георгии Кыевський, другии — Неофит Чьрниговський, и епископи Петр Переяславський и Никита Белгородський и Михаил Гургевський, и игумени Феодосии Печерський и Софронии святаго Михаила и Герман святаго Спаса, и прочии вси игумени. И створиша праздник светльо¹⁶.

лит же тогда бе Георги, епископ Петр Переяславський, Феодосии же игумен Печерський, Софронии святаго Михаила игумен, Герман игумен святаго Спаса, Никола игумен Переяславський и вси игумени и створше праздник праздноваша светльо преложиша я в новую церковь, юже сдела Изяслав яже стоить и ныне¹⁷.

Zestawienie tych fragmentów wyraźnie świadczy na rzecz pierwotności przekazu „Opowieści”. Tak też w zasadzie uważał A. A. Szachmatow widząc w wersji latopisarskiej streszczenie „zapiski wyszogrodzkiej” wiernie powtórzonej w „Opowieści o Borysie i Glebie”¹⁸. Inny pogląd dawał pierwszeństwo wersji latopisarskiej traktując ją jako przemyślany człon zamykający hipotetyczny zwód latopisarSKI 1072 r.¹⁹. Przekaz latopisarSKI, w przeciwieństwie do relacji „Opowieści”, znamionuje odległość w czasie od zdarzeń, które opisuje. Autor „Opowieści” mówi o metropolicie Jerzym jako o współczesnym sobie, natomiast latopis podkreśla, że metropolita „był wówczas” (*tогда*) Jerzy. To określenie powtarza się jeszcze raz w końcowym uzupełnieniu przekazu latopisarskiego: „i wówczas dzierzył był Wyszogród Czudin a cerkiew Łazarz”. Czudin był posiadnikiem Izjasława w Wyszogrodzie, Łazarza zaś można utożsamiać z późniejszym ihumenem klasztoru wydubickiego św. Michała, a od r. 1105 biskupem perejasławskim²⁰. W tym wypadku należy przyjąć, że obie wzmianki: ta pod rokiem 1072 i druga pod r. 1088 [а игуменьство тогда держашю ... Лазареви] powstały jednocześnie zapewne pod piórem Sylwestra, następcy Łazarza na stolcu ihumena i biskupa, w drugim dziesięcioleciu XII w. redaktora Powieści Dorocznej²¹. Odległość w czasie podkreśla także właściwe tylko przekazowi latopisarSKIemu sformułowanie, że zbudowana przez Jarosława świątynia „stoi i nynie”. Znamienne jest również zastąpienie w przekazie latopisarSKIim imion chrześcijańskich świętych książąt (Roman i Dawid) właściwych wersji pierwotniejszej, imionami świeckimi (Borys i Gleb). Zwrot „zebrali się Jarosławicze” przekazu latopisarskiego w miejsce „zebrali się bracia” „Opowieści” również świadczy o upływie czasu. W wersji latopisarskiej dodano obecność ihumena perejasławskiego Mikołaja, jakby rozszyfrowując bardziej ogólne sformułowanie „Opowieści”: „i pozostali wszyscy ihumeni”. W zestawieniu ze wzmianką o Łazarzu potwierdza to raz jeszcze „perejasławską” orientację redaktora przekazu latopisarskiego 1072 r. W przeciwieństwie

¹⁶ D. Abramowicz, op. cit., s. 55—56. Por. także wyd. tekstu „Skazania” S. A. Bugosławski, *Pamiętki XI—XVIII ww. pro kniaziu Borysa ta Gleba*, Kijiw, 1928 s. 160—161.

¹⁷ Ławrientijewska letopis, PSRL t. I, kol. 181. Por. też niżej przyp. 27.

¹⁸ A. A. Szachmatow, *Razyskanija*, s. 457 n.

¹⁹ L. W. Czerepnin, *Powiest' wriemiennych let, jejo redakcii i predshestwujuszczyje jej letopisnyje swody*, „Istoriczeskije Zapiski” t. XXV, 1948, s. 330 n., gdzie autor w ogóle pominął sprawę źródeł latopisarskiego przekazu 1072 r., chronologii jego redakcji i stosunku do relacji z tychże zdarzeń w „Opowieści”.

²⁰ Por. PWL t. I, s. 187, 185; PSRL t. I, s. 207, 281. Szczegółowiej o nim por. N. N. Woronin, op. cit., s. 20 nn.

²¹ Por. PWL t. I, s. 188; t. II, s. 473; PSRL t. I, s. 286, 291. O udziale Sylwestra w redagowaniu Powieści dorocznej por. A. A. Szachmatow, *Powiest*, s. II, X, XV, XXVI, XXXVI, XLI, oraz D. S. Lichaczew, PWL t. II, s. 125—132.

do przekazu latopisarskiego, relacja zawarta w „Opowieści“ nosi znamiona zapisu niemal współczesnego. Pierwotny opis uroczystości 1072 r. nie mógł powstać później niż na początku lat osiemdziesiątych XI w., kiedy to korzystał z niego Nestor w swoim Żywocie Borysa i Gleba²². Nestor, w odróżnieniu od relacji „Opowieści“, która ogranicza się do daty dziennej (20 maja), podaje także datę roczną translacji r. 6580 (1072), pisze bowiem już w około 10 lat po niej. Wskazówkę chronologiczną zawiera także fakt, że narrator uroczystości translacyjnych 1072 r. skupia główną uwagę na osobie Świętosława, jakkolwiek fundatorem świątyni był Izjasław, podówczas wielki książę kijowski. Świętosław podczas translacji miał doznać szczególnej łaski swych świętych stryjów. Paznokiec św. Gleba, którego rękę przykładając Świętosław do wrzodu na szyi, do ciemienia i oczu, utkwiał mu we włosach. Epizod ten, skrócony do minimum przez Nestora, w przekazie latopisarskim został w ogóle opuszczony²³. Jest on tymczasem tak realistyczny, że musiał powstać pod piórem naocznego świadka i niewątpliwie za życia księcia. Świętosław zmarł 27 grudnia 1076 от резанья желве²⁴. Choroba, która stała się przyczyną jego śmierci, dokuczała mu więc już w 1072 r., ale autor opisujący uroczystość majową 1072 r. nie podejrzewał jeszcze, że wrzody *имже боляше на шии* kryją w sobie zapowiedź śmierci księcia. Wysunięcie na plan pierwszy osoby Świętosława w uroczystości 20 maja 1072 dowodzi, że opis powstał po 22 marca 1073, kiedy to Świętosław, usunąwszy Izjasława, przejął wraz ze stolcem kijowskim patronat nad świątynią wyszogrodzką, a przed r. 1076 — datą zgonu tego księcia. Powstał najpewniej już w 1073 r., ponieważ nie zawiera wzmianki o rozpoczętej w 1074 r. (najpóźniej w 1075 r.) nowej murowanej świątyni w Wyszogrodzie pochodzącej z fundacji Świętosława²⁵. Ku tej dacie (1073 r.) skłania również obserwacja, że opis wymieniając z imienia ihumenów trzech głównych klasztorów — wśród nich Teodozjusza Pieczarskiego (zm. 3 maja 1074), nie odnosi się do niego z tą szczególną rewerencją, jaką darzy go w kilka lat później Nestor²⁶.

Pierwotny i niemal współczesny wydarzeniom 1072 r., jak tego dowiodły powyższe rozważania, opis uroczystości wyszogrodzkiej w „Opowieści o męczeństwie i cudach Borysa i Gleba“ jest zarazem wiarogodnym przekazem źródłowym i dla ówczesnych stosunków kościelnych na Rusi.

W przytoczonym wyżej fragmencie występują wymienieni wedle starszeństwa książe Izjasław kijowski, Świętosław czernihowski, Wsiewołod perejasławski. W tejże kolejności idą za nimi metropolita Jerzy kijowski, drugi — Neofit czernihowski i biskupi — Piotr perejasławski, Nikita białogrodzki i Michał juriewski. Przekaz latopisarski narusza tę uzasadnioną ówczesnymi stosunkami politycznymi kolejność zachowując obok metropolity Jerzego tylko Piotra, biskupa perejasławskiego. I Neofit czernihowski, i obaj wikariusze metropolity kijowskiego — biskupi białogrodzki i juriewski — wypadli z wykazu obecnych. Jakkolwiek nie można

²² Por. A. Poppe, *Chronologia utworów Nestora-hagiografa*, „Slavia Orientalis” t. XIV, 1965, nr 3, s. 287 nn.

²³ D. Abramowicz, op. cit., s. 22, 56; S. A. Bugosławski, *Pamiętki*, s. 161, 202.

²⁴ PWL t. I, s. 131—132; PSRL t. I, s. 199.

²⁵ Por. D. Abramowicz, op. cit., s. 60; S. A. Bugosławski, op. cit., s. 165. Sprawy fundacji murowanej świątyni w Wyszogrodzie bardziej szczegółowo zajmą się w cytowanej w przyp. 14 rozprawie.

²⁶ Por. D. Abramowicz, op. cit., s. 21; S. A. Bugosławski, *Pamiętki*, s. 202.

wyłączać możliwości przypadkowej opustki²⁷, skłonni jesteśmy widzieć tu świadome zamierzenie redaktora zводу latopisarskiego, który wyrażał koncepcje polityczne wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza Monomacha, do r. 1113 księcia perejasławskiego. Miało ono sens w warunkach konkurencji między Monomachem a synami Świętosława — Olegiem i Dawidem. Nie leżało w interesie ambitnego Monomacha utrwalenie świadectwa istnienia metropolii czernihowskiej w oficjalnym zwodzie książęcym — dokumencie, który jakże często dostarczał argumentów w sporach między książętami. Skrócona lista infułatów zdradza wszakże perejasławską rękę — biskup Piotr perejasławski pozostał wśród wymienionych z imienia uczestników tej doniosłej politycznie uroczystości. Tak więc w przekazie latopisarskim 1072 r. brzmia echa rywalizacji z lat 1113—1115 między Włodzimierzem Monomachem i Świętosławowiczami o prymat w patronowaniu kultowi świętych przodków i ich wyszogrodzkiej świątyni²⁸.

Rozpoznanie źródłowe opisu wydarzeń 1072 r. pozwala zająć się bezpośrednio przekazem o Neoficie Czernihowskim. Nie został on wprost nazwany metropolitą, ale wynika to jasno z kontekstu „metropolita Jerzy kijowski, drugi — Neofit czernihowski“. Gdyby nie „drugi“ czernihowski nie miałyby sensu przydawanie metropolicie Jerzemu określenia topograficznego — kijowski. Takie rozumienie tekstu potwierdza dalszy ciąg relacji o orszaku, który się uformował przy translacji. Przed książętami niosącymi na ramionach trumnę *предъидущем преподѣбнымъ чьрнорызцемъ с свещами, а по нихъ дьякони, таче и прозвутери, а по сихъ митрополита и епискупи, и по нихъ с ракою идяху*²⁹. *Dualis* митрополита raz jeszcze

²⁷ Taki wniosek sugerowałby przekaz 1072 r. w rękopisach radziwiłowskim, akademickim oraz hipackim i chlebnirowskim, różniący się od cytowanego wyżej tekstu latopisu Laurentego tym, że wymienia Michała Juriewskiego (por. PSRL t. I, s. 181; t. II, s. 171). Biorąc pod uwagę złożoność filiacji zводów latopisarskich już w XII w., skłonni jesteśmy widzieć tu wczesne uzupełnienie, zapewne z pamięci. Być może dokonano go już w redakcji Powieści Dorocznej 1118 r., którą odzwierciedlają rękopisy hipacki i chlebnirowski w przeciwieństwie do rękopisu Laurentego, który w zasadzie lepiej zachował redakcję Sylwestra 1116 r. Rękopisy radziwiłowski i akademicki łączą główne cechy obu redakcji (por. A. A. Szachmatow, *Powieść, s. XLII nn.*; tenże, *Obozrenie russkich letopisnych swodow XIV—XVI ww.*, Leningrad 1938, s. 9 nn.; 44 nn., 69 nn., 103, 222 nn.; D. S. Lichaczew, komentarz do PWL t. II, s. 153—161; A. N. Nasonow, *Ob otnoszenii letopisania Perejaslawla Russkogo k kijewskomu (XIII)*, „Problemy Istocznikowiedeniija“ t. VIII, 1959, s. 466—494). Istnieje także wersja przekazu latopisarskiego 1072 r. uzupełniona w oparciu o tekst „Opowieści o Borysie i Glebie“. Dobrze ją ilustruje latopis Sofijski I, gdzie kronikarz wprowadził do tekstu przekazu 1072 r. zapożyczenia także z innych miejsc „Opowieści“. Zaproponował przy tym następującą interpretację interesującego nas fragmentu: „metropolita Georg Kijowski i drugi Neofit, czernihowski biskup, Piotr Perejasławski, Nikita Białogrodzki, Michał Juriewski“ (por. PSRL t. V, s. 146—147; PWL t. II, s. 406).

²⁸ Por. opisy uroczystości translacyjnych 1115 r. w latopisie hipackim (PWL t. I, s. 199—200; PSRL t. II, s. 280—282) i w „Opowieści o Borysie i Glebie“ (D. Abramowicz, op. cit., s. 64—66; S. A. Bugosławski, *Pamiatki*, s. 169—170). Znamienne streszczenie tego opisu, opuszczające spór między Świętosławowiczami i Monomachem, zawiera latopis Laurentego (*Powieść Doroczna w redakcji Sylwestra*). Por. PSRL t. I, s. 190—191.

²⁹ Tak w Uspienskim z XII w. i wszystkich pozostałych rękopisach, z wyjątkiem trzech należących do jednej redakcji, z których najstarszym jest kodeks Sylwestrowski z XIV w. Por. D. Abramowicz, op. cit., s. 56; S. A. Bugosławski, *Pamiatki*, s. 161. W kodeksie katedry Zofii Kijowskiej nr 281/133 c., k. 52v—53 (dział rękopisów Biblioteki AN Ukraińskiej SRR w Kijowie) z lat trzydziestych XVI w. (por. analogiczne znaki wodne N. P. Lichaczew, *Paleograficzskoje znaczenije bumaznych wodianych znakow* t. III, S. Peterburg 1899, nr 1580, 1587, 1588)

świadczy, że dla autora opisu wydarzeń 1072 r. godność kościelna Neofita czernihowskiego była oczywista. A zatem w 1072 r. Czernihów miał własną metropolię, której założenie zgodnie ze świadectwem *Notitiae* przypada na lata sześćdziesiąte XI w.

Metropolia czernihowska była niewątpliwie metropolią tyturalną, a zatem tymczasową. Istota tej instytucji polegała na tym, że biskup podnoszony był do godności metropolity osobiście i dożywotnio, po czym metropolia taka (nie miała ona sufraganów) stawała się na powrót biskupstwem. Na takiej właśnie zasadzie awansował do rangi metropolii wspomniany już wyżej Basileion. W latach osiemdziesiątych XI w. metropolita Ankiiry z uporem domagał się przywrócenia pod swoją jurysdykcję byłej sufraganii. Basileion, mimo zmiany na katedrze, nie zamierzał rezygnować z autokefalii. Przebieg gwałtownego sporu raz jeszcze potwierdził, że w zakresie powoływania nowych metropolii nie kanony kościelne i tradycje były prawem, ale decyzja cesarza³⁰.

Awans kościelny Czernihowa miał bezspornie charakter polityczny. Mógł on być rezultatem zabiegów samego Świętosława lub też inicjatywą bizantyńską, podjętą w zrozumieniu politycznej pozycji księcia czernihowskiego. Po śmierci Jarosława Mądrego w 1054 r. ukształtował się na Rusi układ sił, który obok princepsa kijowskiego, najstarszego syna Jarosława — Izjasława, postawił dwóch jego braci — księcia czernihowskiego Świętosława i księcia perejasławskiego Wsiewołoda. Podejmowane przez nich wspólne decyzje w sprawie wypraw wojennych, ustawodawstwa, obsady pozostałych stolców książęcych z uzasadnieniem pozwalają mówić o porozumieniu między trzema Jarosławowiczami, trafnie określanym w literaturze mianem triumwiratu³¹. Ta równowaga sił szukała odpowiednika i w zakresie organizacji kościelnej. Dworowi bizantyńskiemu

występuje odrębna redakcja opisu uroczystości translacyjnych 1072 r. (por. zbliżoną redakcję S. A. Bugosiawski, *Pamiętki*, s. 171 n., tekst nr 11). Jest ona wynikiem przeredagowania tekstu „Opowieści” w oparciu o przekaz latopisarski 1072 r. Wykaz obecnych infulatów wypadł tu następująco: „metropolita Georgi i biskup Piotr Perejasławski, Neofit Czernihowski, Nikita Białogrodski, Michał Juriewski”. Jednocześnie niżej w zdaniu opisującym orszak nie używany już ówczesnie dualis „mitropolita” został mechanicznie zastąpiony liczbą mnogą „mitropolity”.

³⁰ Por. F. Dölger, op. cit., t. II, Reg. 1014, 1108, 1117, 1135, 1140; V. Grumel, op. cit. t. I, fasc. III, Reg. 904, 934, 938; Pl. Sokołow, *Russkij archierej iz Wizantii i prawo jego naznaczenia do naczata XV wieka*, Kijów 1913, s. 26—30. O prawach i praktyce cesarza w dysponowaniu metropoliami i w ogóle wyższymi stanowiskami w kościele por. A. Michel, *Die Kaisermacht in der Ostkirche (843—1024)*, Darmstadt 1953, s. 24—56.

³¹ Por. PSRL t. I, s. 162 nn., t. II, s. 151 nn.; PWL t. I, s. 109 nn.; *Prawda Russkaja* t. II, Moskwa—Leningrad 1947, s. 121—131, 245—254; A. Presniakow, *Kniażeje prawo w drewniej Rusi*, S. Peterburg 1909, s. 34—49; B. D. Grekow, *Kijewskaja Ruś*, Moskwa 1953, s. 489—491. Najobszerniej stosunki polityczne i kościelne doby Jarosławowiczów zostały potraktowane przez M. D. Prisiełkowa (op. cit., s. 116—164). Jego liczne hipotezy, w tym pogląd o przejściowej likwidacji metropolii kijowskiej przeniesionej jakoby do Perejasławia, nie znajdują uzasadnienia w świetle źródeł. Przekaz 1072 r. traktował ten badacz jako świadectwo niedawnej erekcji dwóch nowych katedr biskupich w Czernihowie i Perejasławiu (tamże, s. 118 nn.). Rzeczywiście nie posiadamy wcześniejszych świadectw o organizacji kościelnej Czernihowa i Perejasławia, ale wedle wszelkich oznak, te czółowe ośrodki Rusi musiały uzyskać własne biskupstwa znacznie wcześniej. O istnieniu katedry w politycznie samodzielny przed 1036 r. Czernihowie świadczy pośrednio rozpoczęta wówczas przez Mścisława Tmutarakańskiego budowa monumentalnej katedry Zbawiciela (PWL t. I, s. 101; PSRL t. I, s. 150). O wymiarach świątyni por. K. N. Afanasjew, *Postrojenie architekturnoj formy drewnerskimi zodeczimi*, Moskwa 1961, s. 52—56.

zależało na przyjaznych związkach z książętami ruskimi w ciężki dla niego okres braku stabilizacji wewnętrznej i zewnętrznego nacisku m. in. Pieczyngów i połowieckich Guzów³². Kreowanie nowych metropolii pełniących w aspekcie politycznym rolę *sui generis* ambasad bizantyńskich ułatwiało bezpośrednie kontakty z książętami, od których w równej mierze zależała polityka państwowa Rusi. Nie mamy co prawda wyraźnych dowodów na istnienie metropolii w Perejasławiu przed 1072 r., ale wiele przemawia za tym, że nie była ona młodsza od czernihowskiej³³. Powstanie nowych metropolii na Rusi mogło się łączyć np. z wydarzeniami 1060 r., kiedy to trzej Jarosławowicze zadali druzgocąca klęskę Tokrom-Guzom, niebezpiecznym również dla Bizancjum³⁴. Nie wykluczone, że Świętosław zdecydował się na własną metropolię dopiero z chwilą rozpadu triumwiratu w 1068 r., kiedy to Izjasław uszedł do Polski, a na stolcu kijowskim przeszło pół roku zasiadał Wsiesław połocki³⁵. Wynikający z *Notitiae Coislinianus* czas założenia metropolii czernihowskiej w pełni odpowiada sytuacji politycznej na Rusi lat sześćdziesiątych XI w. Niestety brakuje przesłanek do ustalenia, czy akt kościelnej promocji był rezultatem jeszcze jednego porozumienia triumwiratu, czy też pochodną jego rozpadu. Tak czy inaczej, obie metropolie były produktem określonej sytuacji politycznej i przestały istnieć, gdy ta uległa zmianie. Śmierć około 1100 r. metropolity perejasławskiego Efrema oznaczała wygaśnięcie tytułu samej metropolii³⁶. Metropolia czernihowska została skasowana wcześniej. Następcą metropolity czer-

³² W. G. Wasilewski, *Wizantija i pieczeniegi, Trudy* t. I, S. Peterburg 1908, s. 26—38; F. I. Uspienski, *Istoria Wizantijskoj imperii* t. III, Moskwa—Leningrad 1948, s. 56—67, 78—93; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, s. 282—287; M. L. Lewczenko, *Oczerki po istorii russko-wizantijskich odnoszenij*, Moskwa, 1956, s. 401—418. O ruskiej drużynie w Bizancjum w drugiej połowie XI w. por. W. G. Wasilewski, op. cit., s. 324, 337, 346 nn. oraz G. Rouillard, P. Collomp, *Actes de Lawra*, Paris 1937, nr 28, s. 74 (1060 r.).

³³ W cz. II „Uwag” PH LV, 1964, z. 4, s. 564 doszedłem do wniosku, że autor traktatu o azymach, metropolita Leon, był sternikiem metropolii perejasławskiej w okresie między 1054—1072 r. lub w latach siedemdziesiątych XI w. Obecnie skłaniam się do pierwszej możliwości z następujących względów: biorąc pod uwagę stosunki między Jarosławowiczami trudno wytłumaczyć dlaczego dwór bizantyński, udzielając uwagi Świętosławowi Czernihowskiemu, pominąłby Wsiewołoda Perejasławskiego, spowinowaconego w dodatku z dynastią macedońską. Po drugie okres rządów Michała VII Dukasa (1071—1078) ze względu na kontakty z papieżem Grzegorzem VII w sprawie pomocy Zachodu przeciw Seldżukom i Pieczyngom i zjednoczenia kościoła nie sprzyjał tego rodzaju pryncypialnej polemice (F. Dölger, op. cit., t. II, Reg. 988 oraz 5 listów Grzegorza VII — por. Ph. Jaffé, *Monumenta Gregoriana, Bibliotheca Rerum Germanicarum* t. II, Roma 1865, s. 31—32, 64—65, 69—70, 145, 150—151; G. Hoffman, *Papst Gregor VII und der christliche Osten, Studi Gregoriani* t. I, Roma 1947, s. 169—173, 177—178). Po roku zaś 1073, kiedy stosunki między dworem bizantyńskim i papieżem uległy gwałtownemu pogorszeniu (por. Ph. Jaffé, *Monumenta Gregoriana*, s. 331), metropolita Leon nie mógł już dzierżyć katedry perejasławskiej. Nieobecność Perejasławia w *Notitiae episcopatum* o niczym nie świadczy. Znane są wypadki, kiedy diecezje, szczególnie krótko istniejące, nie trafiły do żadnej z *Notitiae*. Por. H. G. Beck, op. cit., s. 148.

³⁴ Por. PSRL t. I, s. 163; PWL t. I, s. 109. W tymże czasie posiadłościom bizantyńskim na Taurydzie zagrażać zaczęli Polowcy (por. M. W. Lewczenko, op. cit., s. 402—403; A. L. Jakobsen, *Sredniewiekowyj Krym*, Moskwa—Leningrad 1964, s. 77—79, 84).

³⁵ PSRL t. I, s. 167—174; PWL t. I, s. 112—116. Por. A. N. Tichomirow, *Kriestianskije i gorodskije wostania na Rusi XI—XIII w.*, Moskwa 1955, s. 82—104.

³⁶ Por. A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi*, cz. II, PH LV, 1964, z. 4, s. 559—560.

nihowskiego Neofita był biskup Jan, który złożony chorobą, jak informuje latopis, w ciągu 25 lat nie mógł celebrować mszy. Jan zmarł 23 listopada 1111, biskupem zatem został już przed 1088 r., co potwierdzają pośrednio przekazy latopisarskie po 1088 i 1089 r. Jednak podany w latopisie hipackim 25-letni okres choroby należy uznać za pomyłkę kopisty, zważywszy, że Jan czernihowski uczestniczył w uroczystościach kościelnych celebrowanych w Kijowie w latach 1088—1089 i 1091³⁷. Pewną wskazówkę co do istnienia metropolii czernihowskiej jeszcze w połowie lat osiemdziesiątych XI w. zdaje się zawierać list metropolity kijowskiego Jana II Prodroma do antypapieża Klemensa z ok. 1085 r. W dwóch rękopisach greckich z XIII i XIV w. w zakończeniu tego listu czytamy: Προσαγορεύω τὴν ἐν Κυρίῳ ἀγάπην ἐγὼ Ἰωάννης, ὁ ἐλάχιστος μητροπολίτης Ῥωσίας ... προσαγορεύουσιν ὑμᾶς μεθ' ἡμῶν καὶ οἱ σὺν ἡμῖν ἀγιώτατοι καὶ Θεοφιλέστατοι μητροπολίται³⁸. W trzecim z kolei rękopisie greckim zamiast metropolitów występują ἐπίσκοποι. Oni także figurują w przekładzie słowiańskim [...целуютъ же васъ иже с нами святии боголюбивии епископи]³⁹.

Czy nie należy jednak za pierwotną uznać lekcję „metropolici“, zastąpioną następnie i w tekście greckim i w przekładzie słowiańskim lekcją „biskupi“? Zbadanie całej rękopiśmiennej tradycji listu Jana II Prodroma, szczególnie w języku oryginału, dostarczyłoby być może odpowiedzi⁴⁰. Tutaj wypadnie tylko zaznaczyć, że wówczas, tzn. około 1085 r., istniała bezspornie metropolia perejaślawska i mógł jeszcze piastować swój urząd metropolita czernihowski Neofit.

Wraz ze śmiercią Neofita metropolia czernihowska przestała automatycznie istnieć. Było to zgodne ze stanowiskiem uchwały synodalnej o przestrzeganiu starej zasady kasacji metropolii tytularnych z chwilą śmierci ich ordynariuszy, przedłożonej w 1084 r. cesarzowi Aleksemu I Komnenowi przez patriarchę Mikołaja III Gramatikosa⁴¹. Cesarz mógł nie podzielać opinii synodu, jak to miało miejsce w innych wypadkach, ale w danym nie miał ku temu powodu. Zachowanie metropolii czernihowskiej w sytuacji lat osiemdziesiątych nie miało racji bytu. Wsiewołod bowiem, który w 1078 r. переима власть Русьскую всю, nie był zainteresowany w utrzymaniu metropolii odzwierciedlającej układ sił zmieniiony wraz ze śmiercią braci. Stanowisko księcia kijowskiego podzielał z innych względów, przede wszystkim materialnych, metropolita kijow-

³⁷ PSRL t. II, s. 207, 214, t. II, s. 199, 202, 273—274. Por. też M. D. Prisieikow, op. cit., s. 293 oraz N. G. Berezko w, *Chronologia russkogo letopisanja*, Moskwa 1963, s. 45, 309.

³⁸ W. I. Grigorowicz, *Postanie mitropolita Ioanna II*, „Uczenyje Zapiski II Odt. AN”, ks. I, 1854, s. 20. Warianty tego wydania (rkps XIII w. klasztoru Iberyjskiego) i niedostępnego mi wydania S. Oikonomosa, Ateny 1868 (rkps XIV w. biblioteki w Patmos) por. A. Pawłow, *Kriticzeskije opyty po istorii diewniejszej greko-russkoj polemiki protiv latinian*, S. Peterburg 1876, s. 186.

³⁹ Rękopis XIV w. Biblioteki Synodalnej nr 366 (w zbiorach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie) wydał A. Pawłow, op. cit., s. 186.

⁴⁰ 4 greckie i 38 słowiano-ruskich opisów tego listu zarejestrował N. Nikolski, *Materiały dla powremiennogo spiska russkich pisatielej i ich socziennij*, S. Petersburg 1906, s. 213—216. W przejranych przeze mnie rękopisach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie (GIM, Nomokanony: Czud. 167, Uwar. 721—XV w., Uwar. 296 — XVI w., oraz kodeksy XVI w. Uwar. 753 i Sinod 365 i 700) wszędzie „biskupi”. Widocznie tak zinterpretowano tekst już w pierwotnym przekładzie.

⁴¹ Kompromisowe rozwiązanie przewidywało przy tym prawo przedawnienia dla tych metropolii, które nieprawnie nadaną autokefalię posiadały ponad 30 lat. W rezultacie Basileion pozostał metropolią. Por. V. Grumel, op. cit. t. I, fasc. III, Reg. 928; H. G. Beck, op. cit., s. 162.

ski. Kasacja autokefalii kościelnej Czernihowa była Janowi II jak najbardziej na rękę. Toczący się aktualnie spór między metropolitą Ankiry i jego byłym sufraganiem ukazywał, jak niebezpiecznym konkurentem może się stać w porę nie skasowana metropolia tytularna. Ciesząc się poparciem władcy całej Rusi Jan II mógł podjąć kroki zabezpieczające jego prawa. Mianowanie w Czernihowie na miejsce metropolity zwykłego biskupa, zaakceptowane bez wątplenia przez Wsiewołoda⁴², podkreśliło tymczasowy, związany z osobą, a nie z katedrą, charakter tytułu. Precedens ten określił zarazem losy metropolii perejasławskiej po śmierci jej metropolity Efrema. Po wygaśnięciu dwóch efemerycznych metropolii tytularnych jurysdykcja metropolii kijowskiej objęła z powrotem u schyłku XI w. całą Ruś⁴³. Być może około tego czasu pojawia się po raz pierwszy w tytularze metropolity kijowskiego określenie mieniające go zwierzchnikiem kościelnym „wszystkiej Rusi” — πάσης Ρωσίας⁴⁴.

Ujawnienie przejściowego istnienia obok metropolii kijowskiej dwóch autokefalicznych diecezji — metropolii tytularnej w Czernihowie i Perejasławiu — stanowi nie tylko przyczynek do dziejów organizacji kościoła staroruskiego. Pozwala ono przede wszystkim lepiej zrozumieć wewnętrzną sytuację polityczną Rusi i skorygować tradycyjne poglądy na jej międzynarodowe kontakty w drugiej połowie XI w.⁴⁵.

⁴² Mianowania na katedry biskupie na Rusi odbywały się z udziałem księcia. Por. A. Poppe, *Kościół na Rusi. Słownik Starożytności Słowiańskich* t. II, z. 2, oraz w dalszej IV cz. „Uwag” dotyczącej fundacji biskupstwa smoleńskiego.

⁴³ Nie można oczywiście wykluczyć, że autokefalia katedry perejasławskiej została uchylona już w wyniku zabiegów Jana II, akceptowanych przez ks. kijowskiego Wsiewołoda lub też sama wygasła wcześniej. Praktyka bizantyńska знаła bowiem obok dożywotnich metropolii tytularnych również nadania tytułu na czas ograniczony (por. F. Dölger, op. cit. t. II, Reg. 1135).

⁴⁴ Np. pieczęć metropolitów Nicephora (I, 1104—1121 lub II, 1181—1198) z tytułem ποιμενάρχην Ρωσίας πάσης. Por. N. P. Lichaczew, *Materiały dla historii ruskiej i wizantijskiej sfragistiki* t. II, Leningrad 1930, s. 3; A. V. Soloviev, *Metropolitensiegel des Kiewer Russland*, „Byzantinische Zeitschrift” t. IV, 1962, s. 293, 297. Typologicznie, jak zaznacza N. P. Lichaczew, pieczęć może równie dobrze przypadać na początek XII w., ale i on i Sołowiew skłonni są ostatecznie przypisać ją Nicephorowi II. Bardziej sporna jest atrybucja pieczęci z częściowo zachowanym napisem... Ἰωάννη προέδρω τῆς πάσης Ρωσίας. N. P. Lichaczew (op. cit., s. 12) uważał datowanie pieczęci ze względu na niepewną lekcję za niemożliwe, Sołowiew pierwotnie (op. cit., s. 294) argumentował na rzecz Jana II (1077—1089), następnie jednak („Byzantinische Zeitschrift” t. LVI, 1963, s. 317—319), zmieniając lekcję na ... Ἰωάννη πρωτοέδρω τῶν πάντων Ρῶς uznał, że pieczęć ta należała do metropolity Jana IV (1164—1166). Przejściowe zastępowanie w tytularze metropolitów krótkiego Ρωσίας przez πάσης Ρωσίας zawiera określone treści polityczne, stąd też naglący jest postulat wypracowania precyzyjnych kryteriów datowania pieczęci.

⁴⁵ Por. np. hipotezę M. D. Prisiełkova (op. cit., s. 141 nn.) o antybizantyjskiej orientacji politycznej Świętosława, przyjętą w literaturze przedmiotu i ujęciach podręcznikowych. Por. np. W. M o s z i n, *Russkije na Afonie i russko-wizantijskije odnoszenija w XI—XII ww.*, „Byzantinoslavica” t. IX, 1947—1948, s. 77 nn.; *Oczerki Istorii SSSR X—XIII ww.*, Moskwa 1953, s. 183 n.

Андржей Поппе

ЗАМЕТКИ К ДРЕВНЕЙШЕЙ ИСТОРИИ ЦЕРКВИ НА РУСИ
Ч. III. ЧЕРНИГОВСКАЯ МИТРОПОЛИЯ

Во II части заметок было обосновано существование во второй половине XI в. наряду с митрополией в Киеве титулярной митрополии в Переяславле (см. „Przegląd Historyczny” t. LV, 1964, nr 4). В III ч. автор доказывает существование в то же время титулярной митрополии в Чернигове. Ее подтверждают два первоисточника:

1. Список епархий Константинопольской патриархии составленный во время правления Алексея I Комнена между 1084 и 1087 и сохранившийся в Куазлинианском сборнике № 211 (Национальная Б-ка в Париже). В упомянутой там на 72 месте митрополии *ὁ Μαυροκάστρου ἧτοι νέως Ῥωβίας* автор видит перевод славянского названия местности. Учитывая время основания Василийской, Дристрийской и Назианской митрополий (упом. на 70, 71 и 73 месте) учреждение митрополии Маврокастрон следует отнести на 1059—1071 годы. Анализ политической ситуации на Руси в эти годы ведет к выводу, что центром скрывающимся под названием Маврокастрон-Черниград византийского источника мог быть только Чернигов. Одновременно автор подвергает сомнению мнение Э. Хонигманна искавшего митрополию „Маврокастро́на или новой Руси” у устья Днестра.

2. Описание торжественно перенесения мощей русских князей Бориса и Глеба в новый храм 20 мая 1072 г. являющееся составной частью анонимного Сказания страсти и чудес Бориса и Глеба. Анализ этого описания ведет к выводу, что оно составлено до 1076 г. вероятнее всего в 1073 г., а статья 1072 в Повести временных лет является ее позднейшей редакцией. Среди участников перенесения мощей описание упоминает двух митрополитов, Георгия Киевского и Неофита Черниговского, употребляя также двойственное число (митрополита).

Церковное возвышение Чернигова подобно Переяславлю имело политический характер — отражало соотношение сил после смерти Ярослава Мудрого в 1054 г., которое наряду со старейшим из Ярославичей Изяславом Киевским поставило двух его братьев — Святослава Черниговского и Всеволода Переяславского. Византийский двор стоя перед лицом внутренней неустойчивости и внешнего нажима на империю, был заинтересован в дружественных отношениях с триархатом Ярославичей. Византийский император учреждая новые митрополии (своего рода византийские представительства) в Чернигове и Переяславле имел несомненно в виду углубление непосредственных сношений с князьями, которые в равной мере вершили государственными делами Руси. Быть может основание новых митрополий на Руси следует сопоставлять с событиями 1060 г., когда Ярославичи нанесли поражение торкам-узам, опасным также для Византии.

Изменения в политической обстановке на Руси после 1078 г., когда самодержцем стал Всеволод, повлекли за собой вместе со смертью Неофита Черниговского в 80-е годы и Ефрема Переяславского в исходе 90-ых годов XI в. упразднение титулов самых митрополий. Распространенный в литературе предмета взгляд о антивизантийской направленности политики Святослава Черниговского в свете данных о Черниговской митрополии следует признать несостоятельным.

A n d r z e j P o p p e

REMARQUES SUR LA PÉRIODE LA PLUS ANCIENNE DE L'HISTOIRE
DE L'ÉGLISE EN RUSSIE

III. LA MÉTROPOLE DE TCHERNIGOV

La IIe partie de ces remarques a montré que dans la deuxième moitié du XIe siècle il existait, à côté de la métropole de Kiev, une métropole titulaire à Péréyaslav (voir „Przegląd Historyczny”, LV, 1964, 4). La IIIe partie montre l'existence, à la même époque, d'une métropole titulaire à Tchernigov. Deux documents en témoignent.

1. La Notitia episcopatum (Ordo thronorum) du patriarcat de Constantinople, rédigée sous le règne d'Alexis I Comnène, entre 1084 et 1087, et conservée dans le Codex Coislinianus 211. Le nom de métropole mentionnée à la 72e place de cette liste, ὁ Μαυροκάστρου ἦτοι νέας Ῥωσίας, est, de l'avis de l'auteur, une traduction d'un toponyme slave. Si l'on tient compte de la date de la fondation des métropoles de Basileion et de Dristra (mentionnées aux places 70e et 71e) et de Nazianze (73e place) il faudra dater la fondation de la métropole de Maurokastron des années 1059—1071. De l'analyse de la situation politique en Russie en ces années il ressort que la localité appelée Maurokastron par la source byzantine (c'est-à-dire Castrum Noir), ne peut être que Tchernigov. Il faut rejeter l'opinion d'E. Honigmann, qui cherche la métropole „Maurokastron ou nouvelle Russie” dans l'estuaire du Dniestr.

2. La description de la cérémonie qui eut lieu le 20 mai 1072 pour la translation des restes des ducs russes Boris et Gleb dans une nouvelle église — description qui fait partie de l'ouvrage hagiographique „Récit du martyr et des miracles de Boris et de Gleb”. Une analyse de cette description permet d'établir qu'elle a été écrite avant 1076, le plus probablement en 1073, et que la version qu'en donne le „Récit des années” sous l'année 1072 constitue une rédaction postérieure. Parmi les participants à la cérémonie de la translation, la description mentionne (en employant le duel) les deux métropolitains Georges de Kiev et Neophytos de Tchernigov.

La promotion ecclésiastique de Tchernigov, de même que celle de Péréyaslav, avait un caractère politique: elle reflétait le rapport des forces qui s'était établi après la mort de Yaroslav le Sage en 1054, et avait placé à côté du *princeps* Izyaslav à Kiev, ses deux frères, Svyatoslav à Tchernigov et Vsevolod à Péréyaslav. La cour byzantine, face au manque de stabilité intérieure et à la pression de l'extérieur, avait intérêt à entretenir des rapports amicaux avec la triarchie des fils de Yaroslav le Sage. L'empereur byzantin, en fondant de nouvelles métropoles (en quelque sorte, des ambassades byzantines *sui generis*) à Tchernigov et à Péréyaslav, visait certainement à faciliter les contacts avec des princes qui participaient en égale mesure à la direction de l'état russe. Peut-être la naissance des deux nouvelles métropoles en Russie doit-elle être mise en rapport avec les événements de 1060, c'est-à-dire avec la défaite écrasante que les trois fils de Yaroslav infligèrent aux Torcs-Houzes, qui étaient également dangereux pour Byzance.

Le changement de la situation politique en Russie en 1078, lorsque Vsevolod devint autokrator, fit qu'à la mort de Neophytos à Tchernigov (années '80 du XIe siècle) et du métropolitain Ephrem à Péréyaslav (fin des années '90), les titres des métropoles eux-mêmes s'éteignirent.

L'opinion répandue d'après laquelle Svyatoslav duc de Tchernigov aurait poursuivi une politique anti-byzantine, apparaît dépourvue de fondement à la lumière de ce qu'on vient d'exposer au sujet de la métropole de Tchernigov.